

فراز و فرود جریان های اسلامی در ترکیه معاصر و نسبت آن با انقلاب اسلامی

* رسول نوروزی فیروز

چکیده

ترکیه از جمله کشورهای است که امروزه داعیه دار الگوی تمدنی برای جهان اسلام است. تحولات چند دهه اخیر ترکیه نشان از رشد اسلام گرایی به همراه رشد اقتصادی و سیاسی در سطح منطقه ای و بین المللی می دهد. این تحولات برابند رقابت میان جریان ها و جنبش های موجود در فضای فکری ترکیه، با قرائت های خاص خود از اسلام، مدرنیته و ملی گرایی است. شناخت این جریان ها و جنبش های فکری می تواند در تحلیل روندها و رویکردهای آتی کشور ترکیه در سطح منطقه ای و بین المللی مفید باشد. در این مقاله تلاش می شود ضمن بررسی اجمالی فراز و فرود جریان های اسلام گرایی ترکیه، خاستگاه هر یک از آنها، و ارتباط آنها با انقلاب اسلامی و یا نقش آنها در تغییر جایگاه انقلاب اسلامی در فضای فکری ترکیه تبیین شود.

واژگان کلیدی: ترکیه، کمالیسم، اسلام گرایی، جریان های اسلامی، اسلام گرایان سیاسی، اسلام گرایان میانه رو، انقلاب اسلامی ایران.

---

* دانشجوی دکتری روابط بین الملل دانشگاه علامه طباطبائی (ره). rasoolnoroz@gmail.com

تاریخ دریافت: ۹۲/۱۰/۲۵ تاریخ تصویب: ۹۲/۱۲/۳

مقدمه

پس از فروپاشی عثمانی، شاهد ایجاد دوره‌ای جدید در تاریخ تحولات ترکیه هستیم که از آن، به «ترکیه مدرن» یاد می‌شود. شروع این دوره با روی کار آمدن **مصطفی کمال آتاتورک** آغاز شد. ترکیه مدرن بر خلاف دوره عثمانی، از فراز و نشیب‌های خاصی برخوردار بود که حول محور جدال «سنت و تجدد» و یا جدال «اسلام و سکولاریسم» در جریان بود. ظهور ترکیه مدرن با تلاش برای به حاشیه راندن اسلام و یا حذف آن به طور کامل، حتی از عرصه‌های خصوصی بوده است. اما در دهه‌های اخیر، شاهد بازگشت اسلام و به حاشیه رفتن اندیشه‌های سکولار افراطی هستیم که از آن، به «خیزش اسلام‌گرایی» در ترکیه یاد می‌شود که دارای اشکال مختلفی است.

مسئله اصلی برای اسلام‌گرایان، رابطه اسلام و مدرنیسم بود که برخلاف اندیشه‌های موجود در جهان مدرن، که دین مهم‌ترین مانع در برابر مدرنیسم قلمداد می‌شد، تلاش کردند با جمع میان اسلام و مدرنیته، پروژه لائیسیم افراطی آتاتورک را ناکارآمد جلوه دهند، که می‌توان گفت به نحو چشمگیری در انجام این امر موفق بوده‌اند. از سویی دیگر، اقبال مردم به اسلام‌گرایان در چند دهه اخیر، چه در بعد سیاسی و چه در بعد اجتماعی، نشان از شکست پروژه سکولاریسم افراطی آتاتورکی و پیروزی قرائت‌های جدید از اسلام می‌دهد.

گفتمان‌های فکری ظهور یافته در ترکیه معاصر را می‌توان در سه طیف اصلی طبقه‌بندی کرد: **گفتمان پان ترکیسم** (غرب‌گرا)، **گفتمان مارکسیستی** (شرق‌گرا) و **گفتمان‌های اسلام‌گرا**، که خود به دو طیف سیاسی و اجتماعی تقسیم می‌شوند.

در کنار این سه جریان، شاهد تولد جنبش‌های قومیتی نظیر **جنبش قومی کردی** هستیم که نمی‌توان آن را جریان فکری دانست؛ بلکه فقط جریانی قومی است که در جستجوی هویت قومی خود و به دست آوردن امتیازاتی (نظیر خودمختاری از حکومت مرکزی) است. در این مقاله، به جریان‌های اسلام‌گرای ترکیه پرداخته می‌شود.

در ترکیه معاصر، به خصوص از نیمه دوم قرن بیستم، شاهد ظهور دو جریان اسلام‌گرا - سیاسی و اجتماعی - بوده‌ایم. **جریان اسلام‌گرای سیاسی**، نخستین جریانی بود که پس از گذراندن دوره اختناق آتاتورکی، توانست از دهه ۱۹۶۰ تا دهه ۱۹۹۰، رشد چشمگیری یابد و تا تشکیل دولت نیز ترقی نماید. شاخص‌ترین چهره این جریان، **نجم‌الدین اربکان** بود. گرایش عمده این جریان، به اندیشه‌های مرتبط با اسلام سیاسی است و از این‌رو، انقلاب اسلامی ایران، شتابی مضاعف به این جریان بخشید.

از دهه ۱۹۹۰ نیز رشد **جریان اسلام‌گرایی اجتماعی** را که به اسلام میانه‌رو موسوم است، شاهد هستیم. این جریان ریشه در اندیشه‌های «**بدیع‌الزمان سعید نورسی**» دارد که امروزه «**فتح‌الله گولن**» رهبری آن را عهده‌دار است و تنها جریانی است که داعیه‌دار رهبری تمدن اسلامی از طریق ارائه الگویی منسجم و عمل‌گرایانه با عنوان «اسلام ترکی» می‌باشد. با روی کار آمدن این جریان، شاهد تضعیف قرائت سیاسی از اسلام و در نتیجه، تضعیف توجه به انقلاب اسلامی در میان اسلام‌گرایان هستیم که در خلال مقاله به این امر پرداخته می‌شود.

از سویی دیگر، ترکیه امروزه یکی از مهم‌ترین همسایگان و اصلی‌ترین رقبای ایران و از جمله، اصلی‌ترین متحدین آمریکا در منطقه خاورمیانه است که تلاش دارد در تحولات موسوم به «بیداری اسلامی» نقشی خاص ایفا نماید و جهت‌دهی و یا رهبری آن را برعهده گیرد، تا از کنش‌گری ایران و تأثیرات انقلاب اسلامی در این تحولات بکاهد و مدعی است که تنها الگوی موفق برای ایجاد جامعه اسلامی و حتی تمدن اسلامی، مدل ترکیه می‌باشد. الگویی که ترکیه ارائه می‌دهد، مبتنی بر قرائتی خاص از اسلام است که بر خلاف قرائت‌های رادیکال، جهان غرب را دشمن جهان اسلام تلقی نمی‌کند و در تلاش است با خلق وجوه اشتراکی میان غرب و اسلام، همزیستی مسالمت‌آمیز میان این دو را تضمین نماید و از این‌رو، به «**اسلام میانه‌رو**» شهرت یافته است.

دوره‌های متفاوت اسلام‌گرایی در برابر کمالیسم

اسلام‌گرایی در ترکیه، اگر چه ریشه در تاریخ ترکیه به عنوان کشوری اسلامی دارد؛ با این وجود، حاکمیت گفتمان کمالیسم در ترکیه قرن بیستم سبب شد که اسلام‌گرایی در ترکیه معاصر، تبدیل به مفهوم و گفتمانی جریان‌ساز شود که از هویت مجزایی برخوردار شده است. از این رو می‌توان گفت که اهمیت بررسی ظهور جریان‌های اسلامی و فرایند بازگشت اسلام‌گرایی در ترکیه، از این امر ناشی می‌شود که این کشور از اوایل قرن بیستم، در صدد ایجاد کشوری لائیک بود و از جمله کشورهایی است که لائیسیته افراطی را به شدت تجربه کرده است.^۱

رصد جریان اسلام‌گرایی ترکیه، رصد گفتمانی است؛ به این معنا که همانند همه گفتمان‌ها که مراحل مختلفی از تولد تا تبدیل شدن به خرده گفتمان، تا گفتمان رقیب برای گفتمان مسلط، و در نهایت، تا استیلا وجود دارد، جریان‌های اسلام‌گرای ترکیه نیز چنین مراحل را پیموده‌اند. از این رو، برای جریان اسلام‌گرایی ترکیه می‌توان دوره‌های متفاوت زیر را در نظر گرفت:

دوره نخست، از ۱۹۲۳ تا ۱۹۵۰، دوره فعالیت سری اسلام‌گرایان: در این دوران که با آغاز حکومت آتاتورک (۱۹۳۸ - ۱۹۲۳) و حکومت جمهوری خواهان (تا ۱۹۵۰) مصادف است، محدودیت‌های شدیدی برای اسلام‌گرایان به اجرا درآمد که از همین رو، به دوره «اسلام‌زدایی» معروف شد.^۲ فعالیت‌های اسلام‌گرایان در این دوره حالتی سری و زیرزمینی به خود گرفت و در قالب طریقت‌ها به صورتی کاملاً مخفی و بدون ظهور و بروز خارجی استمرار یافت.^۳

دوره دوم، از ۱۹۵۰ تا ۱۹۷۰: این دوره، دوره احیا و آغاز فرایند بازگشت اسلام‌گرایی

۱. keyman, Modernity, secularism and Islam; the case of Turkey, ۲۰۰۷: ۲۱۶.

۲. روحانی، سید کاظم؛ *جریان‌های فکری و فرهنگی در امپراتوری عثمانی*، کیهان اندیشه، مهر و آبان ۱۳۶۵، ش ۸، ص ۱۰۴.

۳. نورالدین، محمد؛ *اسلام سیاسی و اجتماعی در ترکیه*، ترجمه غلامرضا مرادی، مجله نگاه حوزه، مرداد ۱۳۸۰، ش ۱۸، ص ۸.

به عرصه های اجتماعی است که با پذیرش دموکراسی چندحزبی و روی کار آمدن حزب دمکرات و دوحزبی شدن عرصه سیاسی ترکیه و نخست وزیری **عدنان مندرس** (۱۹۶۰ - ۱۹۵۰) آغاز شد. در دوره وی، فرایند دموکراسی سازی گسترش یافت و فضای بازی برای گروه های دینی ایجاد شد که در نتیجه، دستیابی به آزادی های حداقلی نظیر فعالیت مدارس دینی را برای اسلام گرایان در پی داشت.^۱ در این دوره عوامل متعددی در احیای اسلام گرایی دخیل بوده اند؛ از یک سو با پایان یافتن جنگ جهانی دوم و تقسیم جهان به دو بلوک شرق و غرب، و پیوستن ترکیه به غرب، ترکیه ناچار شد برخی از سیاست های افراطی خود را تعدیل کند و برای نشان دادن همراهی با غرب، برخی از اصول لیبرالیسم همچون تعدد احزاب، دموکراسی و... را در نظام سیاسی خود اجرا نماید که این امر موجب افزایش تحرک اسلام گرایان در فضای باز به وجود آمده شد.^۲ از سویی دیگر، به منظور مبارزه با اندیشه های مارکسیستی، به اسلام گرایان فضای تحرک بیشتری داده شد.^۳ در مجموع، تمامی این عوامل سبب بازگشت اسلام گرایی به فضای سیاسی - اجتماعی شد.^۴

دوره سوم، از ۱۹۷۰ تا ۱۹۹۰، موج اول اسلام گرایی: اسلام گرایان سیاسی در این دوره فعالیت چشمگیری را از خود به جا گذاشتند و با تشکیل احزاب و مطبوعات و... رسماً وارد فضای اجتماعی - سیاسی ترکیه شدند. از جمله مؤلفه های مهمی که در این دوره باعث شدت یافتن فعالیت های اسلام گرایان گردید، وقوع انقلاب اسلامی در ایران

۱. Rabasa, and Larabee, the rise of political islam in turkey, ۲۰۰۸: ۳۵

۲. نورالدین، محمد؛ **اسلام سیاسی و اسلام اجتماعی در ترکیه**، ترجمه غلامرضا مرادی، مجله نگاه حوزه، مرداد ۱۳۸۰، ش ۱۸، ص ۷.

۳. اطهری، سید اسدالله؛ **اسلام گرایی در غیاب تندروی (ارزیابی دولت های اسلام گرایی ترکیه)**، گفت و گو با مجله اخبار ادیان، پاییز ۱۳۸۵، ش ۲۱، ص ۷۳.

۴. اگر چه ترکیه در این دوران به شدت شعار غرب گرایی را در پیش گرفته بود؛ اما لیبرالیسم بیمار ترکیه، در نخستین آزمون خود با شکستی جدی و مفتضحانه مواجه شد. نظامیان لائیک با ادعای حفاظت از اصول کمالیسم در سال ۱۹۶۰، با کودتایی دولت مندرس را منحل و نخست وزیر منتخب مردم ترکیه را اعدام کردند و این امر نشان داد که ترکیه با وجود نظامیان لائیک، راهی طولانی برای دستیابی به دموکراسی را در پیش دارد (ر.ک: نورالدین، محمد؛ **ترکیه؛ جمهوری سرگردان**، تهران: مؤسسه مطالعات اندیشه سازان نور، ۱۳۸۲، ص ۸۷ - ۸۸).

بود که به مثابه متغیری قدرتمند توانست شتاب قابل توجهی به گرایش‌های اسلام‌خواهانه ترکیه دهد. در حقیقت می‌توان این دوره را اوج جریان اسلام‌گرایی در ترکیه دانست که در قالب اسلام سیاسی به عرصه آمده بود.^۱

دوره چهارم، از ۱۹۹۰ تاکنون، موج دوم اسلام‌گرایی: در این دوره شاهد روی کار آمدن قرائتی نو از اسلام با عنوان اسلام اجتماعی هستیم که امروزه بر فضای اسلام‌گرایی ترکیه حاکم است.^۲ این جریان با ایجاد تشکلهای متعددی در زمینه‌های مختلف آموزشی، رسانه‌ای، اقتصادی و...، فعالیت‌های قابل توجهی را در دست اجرا دارد.

در مجموع می‌توان گفت که اگرچه متغیرهای متعددی در احیای اسلام‌گرایی در ترکیه سهیم بوده‌اند؛ اما مهم‌ترین متغیری که در این فرایند بیشترین نقش را ایفا کرد، «هویت تمدنی»^۳ ترک‌ها بود که ریشه در دین داشت. رشد هویت اسلامی در قالب اسلام مدرن در ترکیه آن‌چنان چشمگیر است که امروزه بحث از مدرنیته ترکی، بدون ارجاع به اسلام، امکان‌پذیر نیست و این دو، در سازواری با هم، برای پیشرفت ترکیه تعامل می‌کنند.^۴ یعنی این واقعیتی انکارناپذیر است که تلاش دولت برای ایجاد هویت ملی سکولار از بالا به پایین، از طریق مکانیزم‌های قانونی و سیاسی همواره با چالش‌هایی از سوی اسلام و نقش فرهنگی آن در ساخت روابط اجتماعی و هویت اجتماعی مردم ترکیه مواجه بوده است^۵ و در نهایت هم این هویت توانست در برابر لائسیسمه مجدداً قدم علم کند و خود را به عنوان هویت مسلط بر جامعه بروز دهد.^۶ در حقیقت آتاتورک به این امر توجه نداشت که نمی‌توان یک ملت را از چارچوب فرهنگی آن جدا کرد. در

۱. ر.ک: پورناب قهرمان؛ *تائیرات انقلاب اسلامی بر ترکیه*، ۱۳۷۹؛ *تبیین تئوریک تائیرات انقلاب اسلامی بر بافت اجتماعی ترکیه*، فصلنامه مطالعات خاورمیانه، ۱۳۷۹، سال هفتم، شماره ۴، ص ۷۰-۴۷.
 ۲. ارتیکن، ارطغرل؛ *نقش آثار ترجمه شده ایرانی در روند شکل‌گیری اندیشه دینی در ترکیه*، ترجمه سید اصغر سیدترابی، مجله کتاب ماه دین، شهریور، مهر و آبان ۱۳۸۵، ش ۱۰۷، ص ۷۰.

۳. Civilizational identity.

۴. keyman, *Modernity, secularism and Islam; the case of Turkey*, ۲۰۰۷: ۲۱۷.

۵. keyman, *Modernity, secularism and Islam; the case of Turkey*, ۲۰۰۷: ۲۱۶.

۶. see: Rabasa, and larabee, *the rise of political islam in turkey*, ۲۰۰۸.

ترکیه این چارچوبه، ماهیتی اسلامی دارد.^۱ به دیگر بیان، هویت تمدنی ترک‌ها بر اساس مؤلفه‌هایی شکل گرفته و از منابعی تغذیه شده که تغییر آن با استفاده از ابزارهایی سخت همچون اجبار دولتی و یا «انقلاب از بالا» غیرممکن به نظر می‌رسد. لازم به ذکر است که اسلام در ترکیه گرایش بسیار زیادی به تصوف و عزلت‌گزینی دارد؛ از این رو، در این چارچوب است که قرائت سعید نورسی، فتح‌الله گولن، نجم‌الدین اربکان، و حتی نقشبندی‌ها و قادری‌ها نقشی بسیار اساسی در تحولات اسلامی ترکیه ایفا کرده است.^۲ وجود همین قرائت‌های مختلف از اسلام، سبب شده است که اسلام در ترکیه، شکلی کثرت‌گرایانه به خود بگیرد.^۳ در نتیجه نمی‌توان در ترکیه جریان اندیشه‌ای و یا رهبر و متفکری را که اندیشه‌هایش بر کل جامعه سیطره پیدا کند و تحول عمده‌ای، ایجاد نماید، مشاهده کرد. به دیگر بیان، ترکیه بر خلاف ایران و یا مالزی، متفکر و رهبر فکری به معنای واقعی کلمه ندارد.^۴ با این وجود، در ترکیه امروز، هرگاه به اسلام و اسلام‌گرایی اشاره می‌شود، نام دو نفر به میان می‌آید: نجم‌الدین اربکان و فتح‌الله گولن که دو جریان اسلامی قدرتمند را به راه انداخته و آن را مدیریت کرده‌اند^۵ و در ادامه، به این دو جریان پرداخته می‌شود.

دو جریان اسلامی قدرتمند در ترکیه

الف) جریان اسلام‌گرایی سیاسی (از دهه ۱۹۷۰ تا اواخر دهه ۱۹۹۰م)

نخستین گام‌های اساسی برای بازگرداندن اسلام به عرصه سیاسی - اجتماعی در خلال سال‌های ۱۹۷۰ تا ۱۹۹۷ برداشته شد که از آن، به موج اول اسلام‌گرایی و یا

۱. نصر، ولی رضا؛ *پراگماتیسم اسلامی*، گفت و گو با خردنامه همشهری، آبان ۱۳۸۶، ش ۲۰، ص ۶۶.
 ۲. همان.

۳. یاووز، هاکن؛ *کثرت‌گرایی اسلام در ترکیه*، مجله نامه فرهنگ، زمستان ۱۳۷۵، ش ۲۴، ص ۴۰.

۴. اطهری، سید اسدالله؛ *اسلام‌گرایی در غیاب تندروی (ارزیابی دولت‌های اسلام‌گرای ترکیه)*، گفت و گو با مجله اخبار ادیان، پاییز ۱۳۸۵، ش ۲۰، ص ۷۳.

۵. نورالدین، محمد؛ *اسلام سیاسی و اسلام اجتماعی در ترکیه*، ترجمه غلامرضا مرادی، مجله نگاه حوزه، مرداد ۱۳۸۰، ش ۱۸، ص ۹.

همان اسلام‌گرایی سیاسی تعبیر می‌شود. در این دوره، اسلام‌گرایان پس از ۲۰ سال حیات حاشیه‌ای در فضای اجتماعی ترکیه، با پذیرش ساختارهای نظام حاکم، حرکتی آرام به سمت اسلام‌گرایی را آغاز نمودند. مبانی فکری و اندیشه‌ای این جریان، ریشه در اندیشه‌های متفکرانی همچون **ابوالاعلی مودودی**، **سیدقطب** و... داشت. یعنی اندیشه‌های کسانی در این دوره رواج یافت که به نظام‌سازی و یا همان حکومت اسلامی توجه داشتند. با وقوع انقلاب اسلامی، اندیشه‌های رهبران فکری انقلاب اسلامی نیز وارد این موج شد و بر فضای فکری اسلام‌گرایان سیاسی حاکم شد و شتاب قابل توجهی به آن بخشید.^۱ این جریان را **اسلام‌گرایی سنتی** نیز می‌نامند.^۲ نقطه تمایز این جریان با اندیشه‌های اسلام‌گرایی ایرانی، در این امر نهفته است که اسلام‌گرایان سیاسی ترکیه، فعالیت و مشارکت در چارچوب نظام سیاسی دموکراتیک موجود را با تمامی مشکلاتش پذیرفته‌اند؛ نه مسیر انقلاب را. به دیگر بیان، برخلاف جریان‌های رادیکال، دستیابی به قدرت را از طریق فعالیت‌های خشونت بار مجاز نمی‌دانند؛ بلکه قائل به مشارکت در بازی سیاسی هستند.^۳

این دوره را می‌توان به دو بخش تقسیم کرد: از ۱۹۷۰ تا ۱۹۸۰، و از ۱۹۸۰ تا ۱۹۹۷ م.^۴ تا پیش از دهه ۷۰، اسلام‌گرایان سیاسی به صورت جریانی مستقل در نظر گرفته نمی‌شدند و صرفاً در حمایت از برخی احزاب فعالیت می‌کردند؛ اما در این دوره (دهه ۷۰) بود که اسلام‌گرایان سیاسی ترکیه با رهبری نجم‌الدین اربکان^۵ (۱۹۲۶ - ۲۰۱۱) و

۱. ارتبکن، ارفغرل؛ **نقش آثار ترجمه شده ایرانی در روند شکل‌گیری اندیشه دینی در ترکیه**، ترجمه سید اصغر سیدترابی، مجله کتاب ماه دین، شهریور، مهر و آبان ۱۳۸۵، ش ۱۰۸، ص ۶۹.

۲. اطهری، سید اسدالله؛ **اسلام‌گرایی در غیاب تندروی (ارزیابی دولت‌های اسلام‌گرای ترکیه)**، گفت و گو با مجله اخبار ادیان، پاییز ۱۳۸۵، ش ۲۰، ص ۷۲.

۳. نورالدین، محمد؛ **اسلام سیاسی و اسلام اجتماعی در ترکیه**، ترجمه غلامرضا مرادی، مجله پگاه حوزه، مرداد ۱۳۸۰، ش ۱۸، ص ۹.

۴. ارتبکن، ارفغرل؛ **نقش آثار ترجمه شده ایرانی در روند شکل‌گیری اندیشه دینی در ترکیه**، ترجمه سید اصغر سیدترابی، مجله کتاب ماه دین، شهریور، مهر و آبان ۱۳۸۵، ش ۱۰۹، ص ۶۹.

۵. Necmettin Erbakan.

تأسیس نخستین حزب اسلام‌گرا، یعنی «حزب نظام ملی»^۱ (ژانویه ۱۹۷۰) توسط وی، به طور رسمی و مستقل از سایر احزاب، اعلام موجودیت کردند و وارد رقابت‌های دموکراتیک شدند.^۲ اگرچه اسلام‌گرایان ترکیه در درون ساختار نظام لائیک فعالیت می‌کردند؛ اما ماهیت سیاسی فعالیت‌های آنها موجب شد که نظامیان لائیک قدرت‌یابی آنها را برنتابند و از بدو ظهور این جریان، برخورد شدیدی با آن نمایندند. لذا در نخستین گام فعالیت اربکان، حزب وی در می ۱۹۷۱ توسط نظامیان لائیک تعطیل شد. اربکان در اکتبر ۱۹۷۲ دومین حزب خود، یعنی «حزب سلامت ملی»^۳ را تأسیس کرد و به فعالیت‌های خود ادامه داد. این حزب با استقبال قابل توجهی از سوی اسلام‌گرایان مواجه شد و در انتخابات پارلمانی ۱۹۷۳ توانست ۱۲ درصد آرا و ۱۱ درصد از کرسی‌ها را از آن خود نماید. اربکان معاون نخست وزیر شد و برای نخستین بار، دولتی ائتلافی در ترکیه تشکیل شد. این حزب نیز با کودتای ۱۹۸۰ تعطیل شد و اربکان از فعالیت‌های سیاسی منع شد.^۴

جریان اسلام‌گرایی سیاسی از ۱۹۸۰ به بعد، وضعیت مطلوبی در جامعه ترکیه یافت. اربکان در سال ۱۹۸۳ حزب رفاه را تأسیس کرد که مقتدرترین حزب اسلام‌گرایان شد. این حزب در انتخابات پارلمانی ۱۹۹۵، با ۴ میلیون عضو و ۶ میلیون رأی توانست بیشترین کرسی را در مجلس به دست آورد و در سال ۱۹۹۶ قدرت سیاسی را به دست گرفت و بدین ترتیب، اربکان نخستین دولت اسلامی در تاریخ معاصر ترکیه (از ۱۹۲۳) را تشکیل داد.^۵

نظامیان، اربکان را متهم به افراط‌گرایی اسلامی و انجام فعالیت‌هایی بر ضد نظام سکولار ترکیه کردند و با این بهانه، دولت قانونی وی را در ۲۸ فوریه ۱۹۹۷ با شبه

۱. National order party (MNP) (Milli gorus).

۲. Rabasa, and Larabee, the rise of political islam in turkey, ۲۰۰۸: ۴۰.

۳. National salvation party (milli selamat party) (MSP).

۴. Rabasa, and larabee, the rise of political islam in turkey , ۲۰۰۸: ۴۱.

۵. Rabasa, and larabee, the rise of political islam in turkey , ۲۰۰۸: ۴۲.

کودتایی، که به کودتای پست مدرن ملقب شد، برکنار کردند.^۱ مهم‌ترین اتهامات وی، عدم پابندی به قانون اساسی لائیک، سهل‌انگاری در اجرای قانون پوشش، عدم توقف فعالیت‌های طریقت‌های دینی، و در نهایت، عدم کنترل و مهار تلاش ایران برای ایجاد بی‌ثباتی در ترکیه بود.^۲

با این وجود، اربکان از ادامه تلاش برای ترویج اسلام‌گرایی خسته نشد و دوباره حزب «فضیلت» را تأسیس نمود که «حزب عدالت و توسعه» فعلی منشعب از همین حزب می‌باشد.^۳ از این‌رو، اربکان را پدر تحزب در ترکیه نامیده‌اند اربکان با صبر و شکیبایی در برابر برخوردهای خشن نظامیان علیه وی، توانست روح اسلام‌گرایی را در ترکیه احیا نماید و با ایجاد قدرتمندترین احزاب ترکیه، رهبران سیاسی آینده جامعه ترکیه نظیر اردوغان و عبدالله گل را پرورش دهد.^۴ لازم به ذکر است، اگرچه طریقت‌های مذهبی ترکیه به حزب سیاسی تبدیل نشدند و به علت رویکردهای صوفیانه موجود در آنها، حاضر به مشارکت سیاسی به طور مستقیم نبودند؛ اما مهم‌ترین حامیان احزاب اسلام‌گرای ترکیه، همین طریقت‌های مذهبی بودند.^۵ این حمایت‌ها به‌حدی مشهود بود که نظامیان لائیک، مدارس دینی این طریقت‌ها، نظیر مدارس امام خطیب، را قلعه اسلام‌گرایان سیاسی می‌نامیدند.^۶

امر دیگری که باید به آن توجه داشت، این است که اربکان در مقام یک اندیشمند، متمایز از اربکان در مقام یک سیاست‌مدار می‌باشد. وی اگر چه معتقد به بسیاری از آرمان‌ها و اندیشه‌هایی بود که در قالب اسلام سیاسی می‌گنجید؛ اما پس از به قدرت

۱. Rabasa, and Larabee, the rise of political islam in turkey, ۲۰۰۸: ۴۴.

۲. نورالدین، محمد؛ ترکیه؛ جمهوری سرگردان، تهران: مؤسسه مطالعات اندیشه‌سازان نور، ۱۳۸۲، ص ۱۰۶.

۳. همان، ۹۸.

۴. ارس، بولنت؛ و کاهان، عمر؛ جنبش اسلام لیبرالی در ترکیه: اندیشه‌های فتح‌الله گولن، فصلنامه مطالعات خاورمیانه زمستان ۱۳۸۴، سال نهم، ش ۴، ص ۷۲.

۵. نورالدین، محمد؛ اسلام سیاسی و اسلام اجتماعی در ترکیه، ترجمه غلامرضا مرادی، مجله پگاه حوزه مرداد ۱۳۸۰، ش ۱۸، ص ۹.

۶. ک: نورالدین، محمد؛ ترکیه؛ جمهوری سرگردان، تهران: مؤسسه مطالعات اندیشه‌سازان نور، ۱۳۸۲، ص ۱۷۰ - ۱۶۱.

رسیدن نتوانست از سد نظامیان لائیک عبور نماید و لذا بسیاری از محدودیت‌ها را پذیرفت و اندیشه‌های خود را در مقام عمل تعدیل نمود. با این حال، به طور خلاصه می‌توان به چند نمونه از اندیشه‌های وی اشاره کرد:

برخی از اصول اندیشه‌های اربکان

۱. **اساس بودن اسلام در مسیر کمال:** اندیشه‌های اربکان مبتنی بر اسلام بود؛ از این رو، وی معتقد به قاعده «الاسلام هوالحل» بود؛ لذا دشمن لائیسزم و غرب بود.^۱ به دیگر بیان، در نگاه اربکان، اسلام مهم‌ترین مولفه هویت‌ساز جامعه ترکیه بود؛ نه ملی‌گرایی و یا مدرنیته غربی. در نگاه وی، اسلام راه حل و مسیر دستیابی به سعادت و کمال برای ترک‌های مدرن محسوب می‌شد. از این رو، وی هویت و آینده ترک‌ها را مرتبط با جهان اسلام می‌دید، نه غرب.^۲

۲. **ترویج اسلام از بالا به پایین:** اربکان معتقد به اسلام سیاسی و ترویج اسلام از بالا به پایین در سطح اجتماع بود. به این معنا، وی اولویت اصلی برای ایجاد جامعه اسلامی را ایجاد حکومتی اسلامی می‌دانست که این امر را از راه دستیابی مسالمت‌آمیز به قدرت پی‌گیری می‌کرد. این رویکرد دقیقاً در مقابل رویکرد اسلام اجتماعی فتح‌الله گولن قرار می‌گیرد.

۳. **دمکراسی به جای انقلاب:** اربکان در سیاست داخلی تلاش کرد تا چهره معتدل و میانه‌رویی از اسلام و جریان اسلام‌گرایی خود به نمایش بگذارد و با استفاده از ابزار دمکراسی، حکومت اسلامی را تحقق بخشد و این را در فرایندی تدریجی از تأسیس حزب تا رسیدن به قدرت جستجو کرد. «در نگاه وی دمکراسی بهترین چارچوب برای فعالیت و عبور از سد نظام تشکیلاتی آتاتورک و در رأس آن، حزب جمهوری‌خواه خلق و سایر ارکان نظام لائیک بود».^۳ از همین رو اربکان با احزاب خود،

۱. همان.

۲۵ ۲. Rabasa, and larabee, the rise of political islam in turkey, ۲۰۰۸: ۴۰.

۳. نورالدین، محمد؛ **ترکیه؛ جمهوری سرگردان**، تهران: مؤسسه مطالعات اندیشه‌سازان نور، ۱۳۸۲، ص ۱۲۵.

در بسیاری از انتخابات‌های موجود در ترکیه نظیر انتخابات شهرداری‌ها و پارلمان مشارکت کرد.^۱ به دیگر بیان، اربکان را می‌توان رهبر یک جنبش اسلامی قدرتمند و فراگیر در چند دهه اخیر ترکیه دانست.

۴. **دشمنی با اسرائیل:** اربکان اسرائیل را منشأ همه مشکلات می‌دانست.^۲ لائیک‌ها این رفتار وی را نشانه تأثیرپذیری از انقلاب و اسلام سیاسی ایران می‌دانستند و از این‌رو تلاش کردند با افزایش ارتباط با اسرائیل و مجبور کردن اربکان به پذیرش قرار داد مشهور ترکیه با اسرائیل در فوریه ۱۹۹۶، وی را مهار نمایند.^۳

۵. **مخالفت با پیوستن به اتحادیه اروپا:** اربکان علاقه‌ای به عضویت در اتحادیه اروپایی نداشت و آن را نیز امپریالیست تلقی می‌کرد. اربکان کشور خود را از سایه صندوق بین‌المللی پول بیرون آورد و گفت که برنامه‌های اقتصادی آنها را اجرا نخواهد کرد.^۴ او می‌گفت: هدف ما تغییر آرایش نظام بین‌المللی بود که قدرت‌هایی بر آن مسلط بودند و در میانشان حتی یک کشور اسلامی هم وجود نداشت. تأسیس اتحادیه ۸ کشور اسلامی، هسته و آغاز پایه‌ریزی رأی و نظر جهان اسلام در امور بین‌المللی برای داشتن جامعه جهانی عادلانه‌تر بود. این اقدام به مذاق بسیاری از قدرت‌های جهانی و صهیونیست‌ها خوش نیامد.^۵ بسیاری از این قبیل فعالیت‌های اربکان را می‌توان تحت برداشت ذهنی وی از غرب تحلیل کرد؛ زیرا وی تمامی مظاهر و ساختارهای دنیای کنونی را امپریالیسم تلقی می‌کرد و براین باور بود که تمامی این عناصر در صدد نابودی اسلام و استعمار کشورهای جهان سوم می‌باشند.

اگرچه اربکان نتوانست در دوره نخست‌وزیری خود بسیاری از اندیشه‌های اصلی خود را اجرایی نماید؛ اما با این حال توانست با فعالیت‌های خود فضایی مساعد برای

۱. همان، ۱۳۵.

۲. همان، ۱۴۸.

۳. همان، ۱۰۳.

۴. اطهری، سید اسدالله: *اسلام صوفی*، مهرنامه، ۱۳۹۰، ش ۱۰، ص ۴۸.

۵. اربکان، نجم‌الدین: *اسلام سیاسی در ترکیه*، دوهفته نامه نگاه حوزه، خرداد ۱۳۸۸، ش ۲۵۶، ص ۱۴.

مسلمانان ترکیه فراهم آورد. مهم‌ترین فعالیت‌های اربکان در راستای اسلامی کردن جامعه ترکیه به صورت قانونی پس از به قدرت رسیدن عبارتند از:

۱. ارائه طرح‌های اسلامی به پارلمان، که شامل تأسیس دو مسجد جامع در استانبول و آنکارا؛
۲. صدور اجازه استفاده از حجاب اسلامی برای بانوان کارمند در هنگام کار؛
۳. آزاد گذاشتن شهروندان در تقسیم قربانی‌های خود در عید قربان؛
۴. اعزام حجاج از راه زمینی سوریه؛
۵. بنای یک مسجد جامع در میدان مشهور تقسیم؛
۶. تنظیم ساعات کار با زمان افطار و نماز جمعه؛
۷. برپایی مراسم شب معراج با شرکت سفیر ایران در آنکارا؛
۸. برگزاری مراسم روز قدس (که این امر شروع نزاع و کشمکش میان حزب رفاه و ارتش را موجب شد و منجر به برکناری اربکان گردید).^۱

اسلام‌گرایی سیاسی اربکان موجب جهت‌گیری‌های متفاوتی (نسبت به دولت‌های قبلی) در سیاست خارجی دولت ترکیه شد. وی در صدد افزایش ارتباط با کشورهای اسلامی برآمد و کشورهایی را می‌پسندید که داعیه‌دار حکومت اسلامی و یا در صدد اجرای احکام اسلامی در عرصه‌های مختلف سیاسی - اجتماعی بودند. از جمله فعالیت‌های مهم وی در این جهت، می‌توان به دیدار از ایران، لیبی، مصر، نیجریه و کشورهای جنوب شرق آسیا نظیر مالزی و اندونزی، انعقاد قرارداد گازی با ایران و همچنین تأسیس یک مجموعه اقتصادی جدید موسوم به گروه D۸ متشکل از هشت کشور اسلامی ترکیه، مصر، پاکستان، ایران، بنگلادش، نیجریه، مالزی و اندونزی، و... اشاره کرد. ارتش به شدت منتقد جهت‌گیری‌های خارجی اربکان بود و بر این باور بود که وی استراتژی پنهانی را برای نابودی نظام لائیک ترکیه در سر می‌پروراند.^۲

بنابراین می‌توان گفت: اربکان در صدد اتحاد کشورهای اسلامی و پیشرفت از طریق افزایش ارتباطات میان کشورهای اسلامی بود. اربکان در صدد بود نگاه به کشورهای اسلامی، به خصوص کشورهایی که به نوعی معتقد به ظرفیت‌های اسلام بودند را به جای غرب‌گرایی محض در سیاست داخلی و خارجی، جایگزین کند. لذا وی با کشورهای عرب منطقه نظیر عربستان و کشورهای حوزه خلیج فارس ارتباط چندان موثری برقرار نکرد. این دسته فعالیت‌های وی سبب شد تا آمریکا و نظامیان برای سرنگونی وی به اجماع برسند.

اسلام‌گرایی سیاسی و انقلاب اسلامی

کامیابی اسلام‌گرایی سیاسی ترکیه پس از دهه ۸۰ معلول عوامل متعددی بود. اما عمده‌ترین دلیلی که موجب شد اسلام‌گرایی سیاسی در ترکیه از حالت انفعالی خارج شده و رشد قابل ملاحظه‌ای را تجربه نماید، وقوع انقلاب اسلامی در ایران بود که با ایجاد روحیه اسلام‌خواهی در میان اسلام‌گرایان، آشنایی ترک‌ها با اندیشمندان ایرانی و انقلاب ایران را مهیا ساخت. از جمله مهم‌ترین دلایل این امر، وقوع کودتای ژنرال‌ها به رهبری کنعان اورن در ۱۲ سپتامبر ۱۹۸۰ بود. وی هدف این کودتا را متوقف ساختن روند رو به رشد اسلام‌گرایی دانست و گفت: «اگر این آتش به موقع خاموش نشود، ممکن است سراسر کشور را فرا گیرد»^۱.

انقلاب اسلامی ایران، دوره دوم موج نخست اسلام‌گرایی ترکیه (از ۱۹۸۰ تا ۱۹۹۷م) را کاملاً تحت‌الشعاع خود قرار داد. به دیگر بیان، اوج تأثیرپذیری حرکت‌های اسلامی ترکیه از انقلاب ایران و دوران طلایی موج اول اسلام‌گرایی، در همین دهه قابل مشاهده است. مهم‌ترین کمکی که انقلاب ایران به حرکت‌های دینی ترکیه نمود، آن روح دینی است که انقلاب ایران به همه کشورهای اسلامی پراکند^۲ و این امر مقدمه‌ای

۱. ملکوتیان، مصطفی؛ تأثیرات منطقه‌ای و جهانی انقلاب اسلامی، فصلنامه تخصصی مطالعات انقلاب اسلامی،

تابستان ۱۳۸۴، ش ۱، ص ۸۷.

۲. نورالدین، محمد؛ اسلام سیاسی و اسلام اجتماعی در ترکیه، ترجمه غلامرضا مرادی، مجله پگاه حوزه مرداد

۱۳۸۰، ش ۱۸، ص ۹.

بود برای اثرپذیری عمیق از اندیشه‌های رهبران فکری انقلاب اسلامی. در این دوره آثار **دکتر شریعتی**، نخستین آثاری بود که به ترکی ترجمه شد و در شمار پرفروش‌ترین آثار قرار گرفت. مهم‌ترین دلیل گسترش قرائت شریعتی در میان جنبش‌های اسلام‌گرا قرائتی از اسلام بود که توسط وی ارائه می‌شد. شریعتی قرائتی از اسلام را ارائه می‌داد که در ارتباط با فراگفتمان مدرنیته بود و به همین دلیل، اکثر مخاطبان وی را جوانان تحصیل کرده و نیز روشنفکران شهرنشین شده‌ای که آموزش غربی دیده بودند، تشکیل می‌دادند و از آنجایی که ترکیه نیز در برخورد با مدرنیته وضعیتی شبیه ایران داشت، افکار شریعتی توانست گروه‌های مزبور را جذب خود کند.^۱ آثار **استاد مطهری**، **حضرت امام خمینی (ره)**، **آیت الله طالقانی** و... نیز در این فضا با استقبال چشمگیری مواجه شد و سبب تقویت اندیشه‌های اسلامی موجود در ترکیه گردید.^۲ در حقیقت می‌توان گفت، توسعه فعالیت‌های فرهنگی و سیاسی اسلام‌گرایان ترکیه پس از وقوع انقلاب اسلامی صورت گرفت.^۳ همچنین، توجه به انقلاب اسلامی در میان اسلام‌گرایان ترکیه آنچنان شدت یافت که گفته می‌شود: در این دوره، مذهب جعفری الگوی ترک‌های سنی شده بود. در این دوره، نهضتی به وقوع پیوست که از آن به نهضت شیعه شدن یاد می‌کنند. بسیاری از جوانان ترکیه در این تحولات به تشیع متمایل شدند و آثار استاد مطهری در این زمینه نقش قابل توجهی ایفا نمود.^۴

نجم‌الدین اربکان به عنوان رهبر اسلام‌گرایان ترکیه، گرایش شدیدی به انقلاب اسلامی و اندیشه‌های سیاسی رهبران آن همچون حضرت امام (ره) داشت و همین امر،

۱. پورناب، قهرمان؛ تأثیرات انقلاب اسلامی بر ترکیه، فصلنامه مطالعات خاورمیانه، ۱۳۷۹، سال هفتم، ش ۴، ص ۹۴.

۲. ارتیکن، ارطغرل؛ نقش آثار ترجمه شده ایرانی در روند شکل‌گیری اندیشه دینی در ترکیه، ترجمه سید اصغر سیدترابی، مجله کتاب ماه دین، شهریور، مهر و آبان ۱۳۸۵، ش ۱۰۷، ص ۶۷.

۳. نورالدین، محمد؛ اسلام سیاسی و اسلام اجتماعی در ترکیه، ترجمه غلامرضا مرادی، مجله پگاه حوزه مرداد ۱۳۸۰، ش ۱۸، ص ۹.

۴. ارتیکن، ارطغرل؛ نقش آثار ترجمه شده ایرانی در روند شکل‌گیری اندیشه دینی در ترکیه، ترجمه سید اصغر سیدترابی، مجله کتاب ماه دین، شهریور، مهر و آبان ۱۳۸۵، ش ۱۰۸، ص ۶۹ - ۷۰.

از جمله مهم‌ترین دلایل کودتا علیه دولت وی بود. این علاقه‌مندی سبب شد چند هفته پس از انتخابش به عنوان نخست‌وزیر ترکیه، در اولین سفر خارجی‌اش به ایران سفر کند و همیشه از طرف رهبران احزاب اپوزیسیون، به خصوص مسعود ایلماز، رهبر حزب «مام میهن» متهم می‌شد که «از هر فرصتی برای تعریف و تمجید برادران ایرانی‌اش بهره می‌گیرد».^۱ در این میان، غرب‌ستیزی و آمریکاستیزی - که بارزترین شعار انقلاب ایران بود - تبدیل به شاخصه اسلام‌گرایان سیاسی ترکیه گردید. تعریف دشمنی مشترک برای دو کشور اسلامی، سبب شد تا اربکان میان ایران و ترکیه همگرایی و قرابتی ایجاد نماید که تا قبل از آن وجود نداشت؛ زیرا آنچه که او در پی آن بود، آزادسازی ترکیه از سلطه آمریکا و صهیونیسم جهانی بود. اربکان بر این باور بود که صهیونیسم جهانی، در سقوط دولت او دست داشته است. او بسیاری از تحولات مربوط به جهان، همچون جنگ جهانی اول و... را در راستای آرمان‌های صهیونیسم جهانی، به ویژه برپایی دولت بزرگ اسرائیل از نیل تا فرات می‌دید. او بر این باور بود که صهیونیست‌ها در صدد دوری ترکیه از اسلام و دین هستند و قصد دارند استانبول ترکیه را از آن خود کنند. اندیشه‌های اربکان در خصوص مسئله اسلام‌هراسی نیز قابل توجه است. او بر این باور بود که پس از فروپاشی اتحاد جماهیر شوروی، اسلام به عنوان دشمن غرب معرفی شد؛ زیرا از آن رو که اندیشه بدون دشمن، نمی‌تواند زنده بماند، باید دشمن جدیدی به جای اتحاد شوروی درست می‌کردند.^۲

ب) جریان اسلام‌گرایی اجتماعی از اوایل دهه ۱۹۹۰ تا کنون

جدیت نظام لائیک در مقابله با اسلام‌گرایی سیاسی سبب شد، بسیاری از اسلام‌گرایان به این نتیجه برسند که رویکرد اربکانی به فعالیت‌های اسلامی، با شکست مواجه خواهد شد و بسیار هزینه‌بردار است؛ لذا به سراغ قرائت‌هایی از اسلام رفتند که چندین

۱. سلامتی، اعظم؛ **سیاست خارجی اسلام‌گرایان ترکیه**. تهران: مرکز اسناد انقلاب اسلامی، ۱۳۸۹، ص ۱۴۷-۱۵۵.

۲. اربکان، نجم‌الدین؛ **اسلام سیاسی در ترکیه**. دوهفته نامه نگاه حوزه، خرداد ۱۳۸۸، ش ۲۵۶، ص ۱۳ - ۱۰.

دهه در برابر اسلام‌گرایی سیاسی فعالیت می‌کرد و به اسلام‌گرایی اجتماعی و یا میانه‌رو موسوم بود. رهبری این جریان را فتح‌الله گولن برعهده داشت. وی برخلاف اربکان که وجهه سیاسی‌اش بر چهره معنوی او چیره بود، از جایگاه رهبری جامعی در میان پیروان خود برخوردار شد؛ زیرا وی عالمی دینی، روشنفکر، سرمایه‌دار، میانه‌رو، انعطاف‌پذیر و ملی‌گرا (البته نه به معنی آتاتورکی آن) و مطیع حکومت بود.^۱ به دیگر بیان، سد سیاست و قدرت در مقابل اسلام‌گراها که در شکل‌های مختلفی همچون کودتا، تعطیلی مدارس مذهبی و... خود را بروز داد، موجب شد اسلام‌گرایان ترکیه، به منظور ایجاد یک تحول بنیادین در جامعه، در جستجوی تغییر از سطوح اجتماعی و فکری و اقتصادی برآیند و در حوزه سیاست به‌گونه‌ای عرفی عمل نمایند.

اربکان ترویج اسلام را با سازوکارهای معمول و موجود همچون حزب، پارلمان، شهرداری، و دولت با ابزار دمکراسی در پیش گرفت؛ اما گولن خارج از کانال‌های معمول سیاست به فعالیت می‌پردازد.^۲ نتیجه و خروجی این نوع تفکر، ظهور مدارس، بنگاه‌های اقتصادی، و همچنین مراکز و نهادهای فرهنگی بود.^۳ به دیگر بیان، در ایجاد اسلام‌گرایی میانه‌روی ترکیه، رابطه نظریه و عمل، و تاثیر محیط عملیاتی بر نظریه‌ها، کاملاً مشهود است. حتی افرادی همچون رجب طیب اردوغان و عبدالله گل که روزی از اعضای برجسته حزب اسلام‌گرای سیاسی «حزب رفاه» به رهبری نجم‌الدین اربکان بودند، نیز از این حزب فاصله گرفته و با تأسیس حزب عدالت و توسعه، از نگرش اربکانی دست کشیده و با عمل‌گرایی، اسلام‌گرایی را وارد عرصه‌هایی جدیدی کردند. این عمل‌گرایی سبب شد حزب عدالت و توسعه به سمت اندیشه‌های فتح‌الله گولن متمایل شود؛ تا جایی که گولن را پدر معنوی حزب عدالت و توسعه نامیده‌اند.^۴

۱. نورالدین، محمد؛ ترکیه؛ جمهوری سرگردان، تهران: مؤسسه مطالعات اندیشه‌سازان نور، ۱۳۸۲، ص ۱۹۴.

۲. همان، ص ۱۹۷.

۳. همان، ۱۳۴.

۴. نصر، ولی رضا؛ پراگماتیسم اسلامی، گفت‌وگو با خردنامه همشهری، آبان ۱۳۸۶، ش ۲۰، ص ۶۷-۶۶.

۱. ریشه‌یابی جریان اسلام‌گرایی اجتماعی (جنبش گولن)

جریان اسلام‌گرایی اجتماعی که امروزه با نام فتح‌الله گولن، خوجا افندی^۱ شناخته می‌شود، استمرار و یا به تعبیر دیگر، زیرمجموعه گروه «نورجیه» می‌باشد. گروه نورجیه عنوانی است که به پیروان طریقت «بدیع‌الزمان سعید نوری» (۱۹۶۰ - ۱۸۷۳) اطلاق می‌شود.

سعید نوری فقیه شافعی و فیلسوفی بود که با ایجاد سبکی نو در تفقه اهل سنت، در صدد بود فقهی مناسب با مقتضیات زمان ایجاد کند.^۲ وی از جمله فقهای ترکیه است که اسلام ترکیه را با تألیفات خود وارد فضای جدیدی نمود. تا پیش از نوری، میراث فکری مکتوب که راهنمای عملی مسلمانان ترکیه باشد، وجود نداشت و اسلام ترکی در فضای تصوف پیگیری می‌شد.^۳

مشهورترین تألیف نوری «رسائل‌النور»، تفسیری شش هزار صفحه‌ای از قرآن کریم است که نوری با تألیف آن، در صدد برآمد تا امکان فهم قرآن را برای مسلمانان ترکیه فراهم آورد. «رسائل‌النور» به عدم تضاد میان مذهب و علم می‌پردازد و در فضای باز دهه ۵۰ و ۶۰ به سرعت در ترکیه گسترش یافت.

نوری بر این باور بود که دوره جهاد با «شمشیر» (Sword) پایان یافته و هم‌اکنون دوره جهاد با «کلمه» (word) است.^۴ جنبش فکری وی اندکی قبل از آغاز جمهوریت در ترکیه شروع شد و تا کنون نیز ادامه دارد. بدیع‌الزمان نوری به سیاست‌های دولت که منجر به محدود شدن نقش روحانیون شده بود، معترض بود و در نتیجه به عنوان رهبری سیاسی شهرت یافت.

تلاش نوری فعال نمودن زیر ساخت‌های فرهنگی از طریق نهادهای آموزشی بود. مهم‌ترین اقدام وی در این خصوص، تأسیس یک مرکز علمی و تعلیم دروس آموزش

۱. به معنی معلم محترم.

۲. ارس، بولنت؛ و کاهل، عمر؛ جنبش اسلام لیبرالی در ترکیه: اندیشه‌های فتح‌الله گولن، فصلنامه مطالعات خاورمیانه زمستان ۱۳۸۴، سال نهم، ش ۴، ص ۶۲ - ۶۱

۳. yavuz, Islamic political identity in turkey, ۲۰۰۳: ۱۵۱-۱۶۰.

۴. Rabasa, and larabee, the rise of political islam in turkey, ۲۰۰۸: ۱۵.

عالی به نام «مدرسه الزهراء» در شرق ترکیه بود؛ تا همانند دانشگاه الأزهر به تربیت فقها اهتمام ورزد.

به دنبال اعمال سیاست‌های ضد دینی و خشن در ترکیه، که حضور رهبران مذهبی با نفوذ نظیر نوری به عنوان مانعی برای آن مطرح بود، زندگی وی به زندان یا تبعید خلاصه شد که وی کتاب «اولین بارگاه نور» را در این دوره نوشت.^۱

اندیشه‌های نوری تحت تأثیر متفکرانی همچون نجیب فاضل، سزایی کاراکوچ، و نورالدین توپچو شکل گرفت. سعید نوری بر آگاهی درونی فرد تأکید زیادی داشت و هدفش تربیت انسان‌های فهیم و آگاه بود.^۲

نورچی‌گری قوی‌ترین جریان اسلامی در ترکیه است؛ زیرا وسیله‌ای است برای انتقال انسان از مرحله ایمان تقلیدی به مرحله ایمان عقیدتی.^۳ نورچی‌ها رهبر اصلی خود را رسول اکرم (ص)، رهبر فکری جماعت خود را سعید نوری، و رهبر کنونی خود را فتح‌الله گولن می‌دانند.^۴

سعید نوری از جمله رهبرانی بود که میلیون‌ها مرید و رهرو از خود برجای گذاشت. میانه‌روها از اندیشه‌های وی و طریقت نور استقبال کردند. این استقبال به دلیل تأکید «رسائل النور» بر ارتباط اسلام با عقل، علم و مدرنیته بود.^۵

طریقت نور پس از سعید نوری به دو گروه فرعی‌تر منشعب شد؛ گروه «ینی آسیا» به رهبری محمد قوتلولار و گروه فتح‌الله گولن که به جنبش گولن شهرت یافته است.^۶

۱. رک: ولد، مری؛ اسلام در ترکیه مدرن: زندگینامه یک روشنفکر بدیع‌الزمان سعید نوری، ترجمه فرزاد صیفی کاران، تهران: نشر احسان، ۱۳۸۹.

۲. یاووز، هاکان؛ کثرت‌گرایی اسلام در ترکیه، مجله نامه فرهنگ، زمستان ۱۳۷۵، ش ۲۴، ص ۴۳.

۳. ولد، مری؛ اسلام در ترکیه مدرن: زندگینامه یک روشنفکر بدیع‌الزمان سعید نوری، ترجمه فرزاد صیفی کاران، تهران: نشر احسان، ۱۳۸۹، ص ۴۱۹.

۴. بلل، حسن؛ شرایط دینی و مذهبی کشور ترکیه، مجله طلوع، پاییز و تابستان ۱۳۸۳، ش ۱۰، ص ۲۹۵.

۵. ارس، بولنت؛ و کاه، عمر؛ جنبش اسلام لیبرالی در ترکیه: اندیشه‌های فتح‌الله گولن، فصلنامه مطالعات خاورمیانه زمستان ۱۳۸۴، سال نهم، ش ۴، ص ۶۲ - ۶۱.

۶. نورالدین، محمد؛ ترکیه؛ جمهوری سرگردان، تهران: مؤسسه مطالعات اندیشه‌سازان نور، ۱۳۸۲، ص ۱۴۳.

این جنبش در سه دهه اخیر توانست موج دوم اسلام‌گرایی در ترکیه را به وجود آورد و تاکنون نیز رهبری جریان عمده اسلام‌گرایی در ترکیه بر عهده اوست.

۲. زندگی و شخصیت گولن

گولن رهبر برجسته گروه منشعب از گروه نور، روحانی و خطیب و سخنران فصیح و مشهور ترکیه، متولد ۱۹۳۸ شهر ارزروم می‌باشد. وی زبان عربی و تعلیمات مذهبی را از پدرش فراگرفت. او با زبان‌های فارسی، انگلیسی و فرانسه نیز آشنایی دارد. در سال ۱۹۵۳ (در ۱۵ سالگی) به حرفه واعظ دولتی وارد شد.^۱ در سال ۱۹۵۸ (۲۰ سالگی) شروع به تدریس کرد. در سال ۱۹۷۱ (در ۳۳ سالگی) توسط لائیک‌ها به جرم فعالیت‌های مذهبی مخفی (برپایی اردوگاه‌های تابستانی برای ترویج ایده‌ها و اندیشه‌های اسلامی) به مدت ۷ ماه زندانی شد.

رشد وی در دوره نخست‌وزیری تورگوت اوزال شتاب بیشتری گرفت. او به تمامی نقاط ترکیه سفر کرده است و در خارج از ترکیه نیز سخنرانی‌هایی داشته که از جمله می‌توان به سخنرانی پیرامون «قرآن و علم معاصر: برداشت و فهمی از داروین و عدالت اجتماعی در اسلام» اشاره کرد. وی هم با منابع سنتی اسلام آشنایی دارد و هم با فلسفه و اندیشه‌های غرب. او به کانت علاقه خاصی دارد.

طرفداران جنبش وی را تا چهار میلیون نفر نیز تخمین زده‌اند. در میان طرفداران وی، طیف‌های مختلفی حضور دارند؛ اما بیشتر طرفداران وی جوانان شهرها و به ویژه پزشکان و دانشگاهیان هستند. کتاب‌های وی جزء پرفروش‌ترین کتاب‌های حال حاضر ترکیه است.^۲ گولن در شهر از میر بیشترین نفوذ را دارد؛ زیرا از این شهر بود که فعالیت‌های خود را در قالب معلم قرآن و خطیب آغاز کرد. نفوذ وی در این شهر به حدی است که گفته می‌شود: شهردار شهر، بازوی راست گولن است.^۳

۱. yavuz, Islamic political identity in turkey, ۲۰۰۳: ۱۸۱.

۲. ارس، بولنت؛ و کاه، عمر؛ جنبش اسلام لیبرالی در ترکیه: اندیشه‌های فتح‌الله گولن، فصلنامه مطالعات خاورمیانه زمستان ۱۳۸۴، سال نهم، ش ۴، ص ۶۶-۶۲.

۳. نورالدین، محمد؛ ترکیه؛ جمهوری سرگردان، تهران: مؤسسه مطالعات اندیشه‌سازان نور، ۱۳۸۲، ص ۱۸۸.

۳. مراحل جنبش گولن

هاکان یاووز (۲۰۰۳) در کتاب «هویت سیاسی اسلامی در ترکیه»^۱ سه مرحله را برای جنبش گولن برمی‌شمرد: **مرحله شکل‌گیری**، **مرحله رشد و گسترش** حوزه نفوذ جماعت گولن و **مرحله بین‌المللی شدن**.

مرحله نخست، مرحله شکل‌گیری هسته‌ی اولیه جنبش است. در این مرحله که در خلال سال‌های ۱۹۸۳ - ۱۹۶۶ بوده، هسته اولیه و مرکزی جنبش و یا همان ارکان اولیه جماعت دینی گولن ایجاد شد. در این دوره گولن با استفاده از «مدرسه قرآن کستپازاری»^۲ شهر ازمیر ترکیه، هسته‌ی اولیه جماعت خود را با تربیت دانش‌آموزان مدارس قرآن ایجاد کرد. او با حضور در اردوگاه‌های تابستانی که محلی برای آموزش علوم سکولاری، نظیر تاریخ و زیست‌شناسی، و همچنین آموزش‌های دینی بود، الهیات عمل‌گرایی دینی خود را ترویج کرد و دانش‌آموزانی را که بعدها هسته‌ی اولیه جنبش وی را تشکیل دادند، اقناع کرد که در عمل‌گرایی مدنی ایمان‌بنیان وی، مشارکت کنند. از جمله مباحثی که در این اردوگاه‌ها مطرح می‌شد، بحث پیرامون مباحث اخلاقی و اجتماعی بر اساس رویکرد سعید نوری بود. گولن در این دوره نخستین حلقه پیروان خود را که در دوره‌های بعد همچون حواریونی راسخ در ترویج اندیشه‌های وی عمل کردند، تربیت کرد.^۳

در مرحله دوم، گسترش جنبش در عرصه عمومی و افزایش محدوده جماعت گولن در ترکیه در خلال سال‌های ۱۹۹۷ - ۱۹۸۳ رخ داد. در این مرحله که شاهد تغییراتی اساسی در فضای سیاسی ترکیه و ایجاد فضای باز سیاسی هستیم، جنبش گولن توانست با استفاده از این موقعیت، دیدگاه خود را که تربیت «نسل طلایی» بود، پیگیری نماید. همچنین ارتباط مناسب گولن با اوزال، امکانات خاصی را برای توسعه افکارش در

۱. yavuz, Islamic political identity in turkey, ۲۰۰۳: ۱۸۵.

۲. Kestanepazari quran school.

۳. yavuz, Islamic political identity in turkey, ۲۰۰۳: ۱۸۱-۱۸۲.

اختیار جنبش نهاد؛ تا در بسیاری از عرصه‌ها نظیر فرهنگی و اقتصادی، مشارکتی فعال نموده و جنبش را تقویت کند.^۱ به دیگر بیان، افزایش نفوذ گولن از نیمه دهه ۸۰ در داخل و خارج ترکیه آغاز شد.^۲

مرحله سوم از ۱۹۹۷، یعنی از زمان برکناری اربکان آغاز شد و تا کنون نیز ادامه دارد که به تعبیر هاکان یاوز، دوره تضاد میان تعقیب اهداف و لیبرال شدن اجباری است.^۳ این مرحله را همچنین می‌توان مرحله بین‌المللی شدن جنبش دانست. در این مرحله جنبش گولن با اتکا به سه رکن آموزش، بازار و رسانه، توانست در عرصه بین‌المللی فعالیت چشمگیری را آغاز نماید و همین مزیت سبب شد تا بتواند پیروان قابل توجهی را به خود جلب نماید.^۴ بنابراین، می‌توان گفت که عمل‌گرایی جنبش سبب شد تا محدود به مرزهای ترکیه نشود و حوزه نفوذ خود را امروزه در بیش از ۲۰۰ کشور جهان تعریف کرده و در بسیاری از مناطق جهان به فعالیت آموزشی و تبلیغی مشغول باشد.

۴. اهداف جنبش گولن

به طور خلاصه مهم‌ترین اهدافی را که می‌توان برای جنبش گولن برشمرد، عبارتند از:
- خلق جهانی مدرن و نو از قرآن و احادیث و سنت و پیگیری تفکر تشکیل امت اسلامی.^۵ (امت اسلامی در نگاه گولن، مسلمانان ترک می‌باشند، نه اتحاد کشورهای اسلامی)؛^۶
- پرورش نسل طلایی و برتری که در دهه‌های آینده کشور ترکیه را اداره نمایند؛

۱. yavuz, Islamic political identity in turkey, ۲۰۰۳، ۱۸۲.

۲. نورالدین، محمد؛ ترکیه؛ جمهوری سرگردان، تهران: مؤسسه مطالعات اندیشه‌سازان نور، ۱۳۸۲، ص ۱۸۹.

۳. yavuz, Islamic political identity in turkey, ۲۰۰۳: ۱۸۵.

۴. خیرخواهان، جعفر؛ بیره‌های آناتولی: همزیستی اسلام ترکی با نظام بازار آزاد: موردکاوی جنبش فتح‌الله گولن، مجله چشم انداز ایران، اردیبهشت و خرداد ۱۳۹۰، ش ۶۷ ص ۱۲۲.

۵. ارس، بولنت؛ و کاه، عمر؛ جنبش اسلام لیبرالی در ترکیه: اندیشه‌های فتح‌الله گولن، فصلنامه مطالعات خاورمیانه زمستان ۱۳۸۴، سال نهم، ش ۴، ص ۶۸.

۶. بدل، حسن؛ شرایط دینی و مذهبی کشور ترکیه، مجله طلوع، پاییز و تابستان ۱۳۸۳، ش ۱۱، ص ۲۹۷.

- ایجاد همبستگی میان ملت‌ها و ایجاد زمینه برای همکاری اقتصادی؛^۱
 - ارائه الگوی تمدنی برای جهان اسلام با اتکا به عمل‌گرایی اسلامی با استناد به قرآن و سنت پیامبر(ص).^۲

به دیگر بیان، گولن در صدد پیوستن به جهان مدرن از طریق آشتی دادن ارزش‌های مدرن و سنتی است. از سویی دیگر، وی در صدد است که یک جماعت مسلمان مخالف اسلام سیاسی ایجاد کند.^۳

- هدف دیگر گولن، تضعیف جذابیت‌های پیام‌های ارسالی از ایران است؛^۴ زیرا وی با اتکا به مبانی اندیشه‌ای خود، مخالف اسلام سیاسی و حکومت اسلامی است. از این‌رو، با هرگونه مباحثی که از سوی ایران در جهان طرح می‌شود، مخالف است.^۵ بنابراین، می‌توان گفت: گولن و پیروانش تلاش دارند جنبشی مدنی به نفع نوگرایی و ناسیونالیسم ترکی، بدون فدا کردن تعالیم دینی به وجود آورند.^۶

۵. انتقادات گولن بر کمالیست‌ها

گولن با ملی‌گرایی آتاتورکی که مبتنی بر تورانیسم و نژادگرایی بود مخالف است؛ زیرا بر این باور است که ملی‌گرایی، متفاوت از ملت دوستی است. او همواره مخالف عملکرد افراطی بوده و خواستار تعمیم آزادی فکر و عمل و کسب آزادی فردی و لیبرالیسم است.^۷ او معتقد است که کمالیست‌ها با رویکردهای افراطی خود، ترکیه را در

۱. *فعالیت‌های تبلیغی فتح‌الله گولن*، فصلنامه مبلغان، شهریور ۱۳۷۹، ش ۷، ص ۵۵.
 ۲. نورالدین، محمد؛ *ترکیه؛ جمهوری سرگردان*، تهران: مؤسسه مطالعات اندیشه‌سازان نور، ۱۳۸۲، ص ۱۹۶.
 ۳. ارس، بولنت؛ و کاه، عمر؛ *جنبش اسلام لیبرالی در ترکیه: اندیشه‌های فتح‌الله گولن*، فصلنامه مطالعات خاورمیانه زمستان ۱۳۸۴، سال نهم، ش ۴، ص ۶۷-۶۵.
 ۴. بدل، حسن؛ *شرایط دینی و مذهبی کشور ترکیه*، مجله طلوع، پاییز و تابستان ۱۳۸۳، ش ۱۱، ص ۲۹۷.
 ۵. *فعالیت‌های تبلیغی فتح‌الله گولن*، فصلنامه مبلغان، شهریور ۱۳۷۹، ش ۷، ص ۶۰؛ ارس، بولنت؛ و کاه، عمر؛ *جنبش اسلام لیبرالی در ترکیه: اندیشه‌های فتح‌الله گولن*، فصلنامه مطالعات خاورمیانه، زمستان ۱۳۸۴، سال نهم، ش ۴، ص ۷۹-۷۸.
 ۶. خیرخواهان، جعفر؛ *ببرهای آناتولی: همزیستی اسلام ترکی با نظام بازار آزاد: موردکاوی جنبش فتح‌الله گولن*، مجله چشم انداز ایران، اردیبهشت و خرداد ۱۳۹۰، ش ۶۷، ص ۱۳۱.
 ۷. نورالدین، محمد؛ *ترکیه؛ جمهوری سرگردان*، تهران: مؤسسه مطالعات اندیشه‌سازان نور، ۱۳۸۲، ص ۱۹۸.

مقابل دین و در مقابل غرب قرار دادند و شیوه برخورد آنها با مقوله غرب نادرست و ناشی از برداشتی اشتباه و ضعیف بود.

در نگاه گولن، دین‌گریزی غربی با دین‌گریزی کمالیست‌ها متفاوت است. وی می‌گوید: آتاتورک شخصاً با دین مخالف نبود و حتی با فقهای زمان خود نظیر «شمس‌الدین غون‌التای» و «رفعت بورکچی» هماهنگی و انسجام تام داشت؛ اما کمالیست‌ها وی را به مرحله مخالفت با دین کشاندند. دین‌گریزی کمالیست‌ها تحت تاثیر مارکسیسم - لنینیسم و نیز لائیسیم افراطی فرانسوی بود، نه ناشی از سکولاریسم غربی. وی بر این باور است که باید به‌گونه‌ای با غرب برخورد کرد که باعث ترقی و پیشرفت گردد.^۱

۶. راهبردهای گولن در اسلامی‌سازی جامعه (ترویج اسلام از پایین به بالا)

تمایز اصلی میان وی و نجم‌الدین اربکان در نوع و سبک ترویج اسلام است. وی (به تقلید از سعید نورسی) معتقد به ترویج اسلام از سطح فردی به سطح اجتماعی است و به دیگر بیان، «شیوه پایین به بالا»^۲ را انتخاب کرده و این هدف را با استفاده از سه نهاد قدرتمند تعقیب می‌کند؛ موسسات آموزشی، رسانه، و بازار^۳ که در ادامه به طور خلاصه به هر یک از این نهادها پرداخته می‌شود:

* آموزش: از جمله مهم‌ترین میراث سعید نورسی برای جنبش فتح‌الله گولن، تأکید بر اهمیت آموزش در دست‌یابی به پیشرفت می‌باشد.^۴ با رشد اسلام‌گرایی در ترکیه در

۱. همان، ۱۹۲.

۲. Down to up.

۳. yavuz, Islamic political identity in turkey, ۲۰۰۳: ۱۸۱.

۴. ولد، مری؛ **اسلام در ترکیه مدرن: زندگینامه یک روشنفکر بدیع‌الزمان سعید نورسی**، ترجمه فرزاد صیفی کاران، تهران: نشر احسان، ۱۳۸۹، ص ۸۶؛ سعید نورسی در باب آموزش بر این باور بود که علت عقب ماندگی تمدن اسلامی را بایستی در تفاوت‌های موجود میان شاخه‌های مختلف نظام‌های آموزشی چندگانه موجود جستجو کرد. در ترکیه دوران نورسی، سه نظام آموزشی وجود داشت که جدا از هم عمل می‌کردند: ۱. سیستم مدارس مذهبی؛ ۲. مدارس سکولار (مکتب)، ۳. تکیه‌های صوفی. مدارس مذهبی، مدارس سکولار را ضعیف‌العقیده می‌دانستند؛ در حالی که مدارس سکولار، مدارس مذهبی را متهم به جهالت می‌کردند. این اختلاف‌ها موجب برهم خوردن تعادل و جدایی نظام‌های آموزشی که هر یک مزایا و معایبی داشت، می‌گردید. نورسی می‌خواست اسلام مانند یک شورا عمل کند؛ یعنی از طریق مشورت بین بخش‌های سه‌گانه آموزشی اسلامی - یعنی مدارس، مکتب و تکیه‌ها - ، به طوری که هر یک نقص دیگری را رفع کند سعید نورسی بدین منظور مدرسه الزهراء را تأسیس کرد (ر.ک: **اسلام در ترکیه مدرن: زندگینامه یک روشنفکر بدیع‌الزمان سعید نورسی**، ص ۷۴ - ۵۹).

دهه ۱۹۸۰، تأسیس نهادها و مؤسسات آموزشی در ترکیه توسط جنبش گولن آغاز شد.^۱ آموزش مهم ترین حوزه فعالیت جنبش گولن است که آن را از طریق تأسیس یک امپراتوری آموزشی در سراسر جهان تعقیب می کند. گولن طرفدار آن نوع نظام آموزشی است که موجب پیوستگی با جهان مدرن می شود.^۲ در این راستا جنبش گولن با تأسیس خوابگاه های دانشجویی، اردوگاه های تابستانی، دبیرستان ها و مراکز آموزشی و فرهنگی، و مراکز انتشاراتی، اهداف خود را تعقیب می کند. تعداد مدارس وی در ترکیه از صدها و در خارج از ترکیه از ۲۵۰ مؤسسه آموزشی نیز تجاوز می کند. وی این مدارس را در بیش از ۵۲ کشور، از آسیای مرکزی گرفته تا بالکان، خاورمیانه، آفریقا، جنوب شرق آسیا، روسیه، کانادا، استرالیا، نیوزلند، چین، تانزانیا و... تأسیس کرده است.^۳ لازم به ذکر است که ۱۷۰ مرکز آموزشی این جنبش در آسیای مرکزی است که ۳۴ هزار دانشجو و دانش آموز را در خود جای داده، و این نشان دهنده اهمیت این منطقه برای جنبش و همچنین جایگاه این جنبش در این منطقه می باشد.^۴ بنابراین، می توان چنین نتیجه گرفت که اصلی ترین حوزه فعالیت جنبش گولن، جمهوری های تازه استقلال یافته است و سعی دارد ترکیه را در این منطقه الگو و قدرت پیشرو معرفی نماید. به همین دلیل، گولن در مناطق غیر اسلامی نیز مدرسه تأسیس کرده است.

گولن بر این باور است که ارزش های اخلاقی نه از طریق تبلیغ و ترغیب و درس مستقیم، بلکه با ارائه نمونه های خوب در تماس ها و رفتارهای روزانه انتقال می یابد؛ لذا مدارس وی از برنامه های درسی دولتی پیروی می کنند و صرفاً با رفتار معلمان است که دانش آموزان به جنبش می پیوندند. در این مدارس، بر رفتار نیک و احترام به بزرگ ترها

۱. خیرخواهان، جعفر؛ **ببرهای آناتولی: همزیستی اسلام ترکی با نظام بازار آزاد: موردکاوی جنبش فتح الله گولن**، مجله چشم انداز ایران، اردیبهشت و خرداد ۱۳۹۰، ش ۶۷ ص ۱۲۷.

۲. ارس، بولنت؛ و کاه، عمر؛ **جنبش اسلام لیبرالی در ترکیه: اندیشه های فتح الله گولن**، فصلنامه مطالعات خاورمیانه زمستان ۱۳۸۴، سال نهم، ش ۴، ص ۶۵.

۳. نورالدین، محمد؛ **ترکیه؛ جمهوری سرگردان**، تهران: مؤسسه مطالعات اندیشه سازان نور، ۱۳۸۲، ص ۱۹۶.

۴. **فعالیت های تبلیغی فتح الله گولن**، فصلنامه مبلغان، شهریور ۱۳۷۹، ش ۷، ص ۵۹.

و دیگر فضایل اخلاقی تأکید می‌شود.^۱ بودجه این مدارس غالباً توسط اعضای جماعت تأمین می‌شود. مریبان و آموزگاران این مدارس از دانش‌آموختگان بهترین دانشگاه‌های ترکیه می‌باشند و آموزش در این مدارس از کیفیت بالایی برخوردار است. این مدارس دانش‌آموزان غیرمسلمان را نیز می‌پذیرد و به دلیل کیفیت آموزش بالا و استفاده از زبان انگلیسی به عنوان زبان اصلی آموزش، فرزندان نخبگان و مقامات دولتی کشورهای گوناگون را جذب کرده است.^۲ جنبش گولن در داخل ترکیه، دانشگاه فاتح و ایشیک، و پنج دانشگاه نیز در سایر کشورهای ترک زبان تأسیس کرده که با جدیدترین شیوه‌های غربی در آنها تدریس می‌شود.^۳ گولن می‌خواهد از بالکان تا چین شاهد نخبگانی باشد که ترکیه را الگوی خود قرار داده‌اند.^۴ برخی همچون نظامیان لائیک بر این باورند که دوری وی از سیاست، به عنوان حربه‌ای است تا بتواند برای آینده در نهادهای مختلف ترکیه کادرسازی کند.^۵ به دیگر بیان، وی متهم به پنهان‌کاری جهت دستیابی به قدرت است.^۶ اما با این وجود، آنچه که در باب این مراکز آموزشی و مؤسسات از اهمیت برخوردار است، این است که (برخلاف مدارس امام خطیب که به عنوان قلعه اسلام‌گرایان سیاسی یعنی اربکانی‌ها محسوب می‌شود و لذا نظام لائیک همواره حساسیت خاصی در مورد این مدارس داشته و پیوسته فعالیت‌های آن را محدود می‌نماید) اقدامات گولن در تحکیم مبانی تفکر اسلامی و حمایت از آن در مقابل تهدیدات، تاکنون مورد تعرض حکومت واقع نشده است.

۱. ارس، بولنت؛ و کاه، عمر؛ جنبش اسلام لیبرالی در ترکیه: اندیشه‌های فتح‌الله گولن، فصلنامه مطالعات خاورمیانه زمستان ۱۳۸۴، سال نهم، ش ۴، ص ۶۸.
۲. همان، ص ۶۷-۶۸.
۳. نورالدین، محمد؛ ترکیه؛ جمهوری سرگردان، تهران: مؤسسه مطالعات اندیشه‌سازان نور، ۱۳۸۲، ص ۱۹۷.
۴. ارس، بولنت؛ و کاه، عمر؛ جنبش اسلام لیبرالی در ترکیه: اندیشه‌های فتح‌الله گولن، فصلنامه مطالعات خاورمیانه زمستان ۱۳۸۴، سال نهم، ش ۴، ص ۶۷.
۵. نورالدین، محمد؛ ترکیه؛ جمهوری سرگردان، تهران: مؤسسه مطالعات اندیشه‌سازان نور، ۱۳۸۲، ص ۱۹۷.
۶. ارس، بولنت؛ و کاه، عمر؛ جنبش اسلام لیبرالی در ترکیه: اندیشه‌های فتح‌الله گولن، فصلنامه مطالعات خاورمیانه زمستان ۱۳۸۴، سال نهم، ش ۴، ص ۶۸.

* رسانه: گولن در صدد است تا از کارآمدترین ابزارهای موجود، جهت ترویج اندیشه‌های خود بهره‌مند شود؛ از این‌رو، از تمامی امکانات، نهایت استفاده را می‌برد. رسانه بازوی تبلیغاتی مجهز جنبش گولن به حساب می‌آید. در بخش مطبوعات این جنبش، از مجله «سیرنتی» (۱۹۷۸) و همچنین روزنامه «زمان» (۱۹۸۶) استفاده می‌برد. روزنامه زمان ۵۰۰ هزار تیراژ دارد و در ۱۵ کشور و در حوزه‌های مختلفی همچون حوزه بالکان، آذربایجان و آسیای مرکزی، و... با هدف گسترش ارزش‌های اسلامی به چاپ می‌رسد.^۱ از جمله موضوعاتی که این روزنامه به طور دائم به آن می‌پردازد، انتقاد و تخریب جمهوری اسلامی ایران است. با مروری به عناوین خبری این روزنامه، می‌توان این هدف روزنامه را دریافت.^۲ رسانه‌های دیداری و شنیداری جنبش گولن نیز عبارتند از: شبکه تلویزیونی «سامان یولو» (STV) و ایستگاه رادیویی «بروج». شبکه سامان یولو در شب‌های جمعه، خطابه‌های گولن را پخش می‌کند و گفته می‌شود چهار میلیون مخاطب دارد.^۳ این شبکه بدون اینکه محصولات خود را در قالب مراسم سنتی دینی تولید نماید، پیام‌های دینی را در فیلم‌ها و سریال‌های خود بازتاب می‌دهد.^۴ لازم به ذکر است که مجموعه «کلید اسرار»، که چند سالی است از رسانه ملی ایران در حال پخش است و مخاطب قابل توجهی نیز دارد، از محصولات شبکه «سامان یولو» است. همچنین گولن در سال ۱۹۹۴ انجمن نویسندگان و روزنامه‌نگاران را تأسیس کرد.^۵

* بازار: بازار بازوی پرتوان دیگری است که در خدمت جنبش گولن قرار دارد و شامل نهادهای مالی و تجاری‌ای است که به وسیله طرفداران وی اداره می‌شود.^۶ مبانی

۱. خیرخواهان، جعفر؛ **ببرهای آناتولی: همزیستی اسلام ترکی با نظام بازار آزاد: موردکاوی جنبش فتح‌الله گولن**، مجله چشم انداز ایران، اردیبهشت و خرداد ۱۳۹۰، ش ۶۷، ص ۱۲۸ - ۱۲۷.

۲. برای مشاهده نسخه الکترونیکی این روزنامه به لینک زیر مراجعه کند: <http://www.todayszaman.com>

۳. نورالدین، محمد؛ **ترکیه؛ جمهوری سرگردان**، تهران: مؤسسه مطالعات اندیشه‌سازان نور، ۱۳۸۲، ص ۱۸۸.

۴. خیرخواهان، جعفر؛ **ببرهای آناتولی: همزیستی اسلام ترکی با نظام بازار آزاد: موردکاوی جنبش فتح‌الله گولن**، مجله چشم انداز ایران، اردیبهشت و خرداد ۱۳۹۰، ش ۶۷، ص ۱۲۷.

۵. نورالدین، محمد؛ **ترکیه؛ جمهوری سرگردان**، تهران: مؤسسه مطالعات اندیشه‌سازان نور، ۱۳۸۲، ص ۱۸۹.

۶. yavuz, Islamic political identity in turkey, ۲۰۰۳: ۱۸۱.

اصولی اندیشه‌های گولن در بخش اقتصاد، اگر چه مشابه اندیشه‌های لیبرالیستی است؛ اما مستند به اسلام، قرآن، سنت و سیره پیامبر(ص) است. مصادف شدن جنبش گولن با فضای اصلاحات اقتصادی اوزالیسم، موجب رشد اقتصادی ترکیه و رشد جنبش گردید.^۱ این نهادها در بخش‌های مختلفی سرمایه‌گذاری کرده و هزینه‌های مدارس گولن نیز بر عهده آنها می‌باشد.

فعالیت‌های اقتصادی طرفداران گولن از شرق ترکیه و با اتکا به اندیشه‌های وی آغاز شد و امروزه از چنان گستردگی و قابلیت برخوردار است که از آنها به «ببرهای آناتولی» یا «ببرهای سبز» یاد می‌شود. محصولات این گروه‌ها امروزه در مراکز مد جهانی به فروش می‌رسد. توجه بسیاری از مراکز تحقیقاتی اقتصادی جهان به «ببرهای آناتولی» نشان از اهمیت این نهادهای اقتصادی، در اقتصاد ترکیه و جهانی می‌دهد. مؤسسه «ثبات اروپا» (ESI) در سال ۲۰۰۵، بررسی گسترده‌ای از «ببرهای آناتولی» داشت. این گزارش با عنوان «کالونیست‌های اسلامی» به چاپ رسید.^۲

این جنبش در سال ۱۹۹۶ بانک اسلامی «آسیا فاینانس» را با هدف جمع‌آوری پول جهت سرمایه‌گذاری در جمهوری‌های ترک زبان و جلب توجه بازرگانان ترکیه به سوی کشورهای تازه استقلال یافته اتحاد شوروی و تحکیم مناسبات با این کشورها تأسیس کرد، که مبتنی بر بهره نیست. ۱۶ شریک از این بانک حمایت می‌کنند و سرمایه آن بالغ بر ۱۲۵ میلیون دلار است.^۳

مهم‌ترین نهاد تجاری جنبش گولن، انجمن بازرگانان و صنعت‌گران مستقل (MUSIAD) است. شرکت‌های اقتصادی اسلام‌گرایان، در اقتصاد ترکیه از موقعیت ممتازی برخوردارند و دارای شهرت جهانی می‌باشند. شرکت‌هایی نظیر اولکر قومباس، اخلاص، اتفاق و

۱. Rabasa, and larabee, the rise of political islam in turkey, ۲۰۰۸: ۱۵.

۲. خیرخواهان، جعفر؛ **ببرهای آناتولی: همزیستی اسلام ترکی با نظام بازار آزاد: موردکاوی جنبش فتح‌الله گولن**، مجله چشم انداز ایران، اردیبهشت و خرداد ۱۳۹۰، ش ۶۷ ص ۱۳۰.

۳. ارس، بولنت؛ و کاهان، عمر؛ **جنبش اسلام لیبرالی در ترکیه: اندیشه‌های فتح‌الله گولن**، فصلنامه مطالعات خاورمیانه زمستان ۱۳۸۴، سال نهم، ش ۴، ص ۶۷.

یمایش، از جمله این شرکت‌ها هستند. ارزش سالانه صادرات این شرکت‌ها تنها به کشورهای اسلامی، هشتصد میلیون دلار است.^۱ همچنین می‌توان به تأسیس شرکت‌های مشترک با سرمایه‌داران سعودی با نام «راجچی للصیرفه» اشاره کرد.^۲

از جمله بخش‌های دیگری که جنبش گولن در آن سرمایه‌گذاری چشمگیری کرده، بخش گردشگری است. این گروه با تأسیس اقامتگاه‌های توریستی بدون فساد، مکان‌های تفریحی مناسبی برای سرمایه‌دارهای متدین به وجود آورده است و استقبال قابل توجهی نیز در ترکیه از این اقامتگاه‌ها شده است.^۳

خلاصه آنکه در بخش اقتصادی نیز جنبش گولن تلاش می‌کند تا فعالیت‌هایی را انجام دهد که با اسلام در تضاد نباشد؛ فعالیت‌هایی نظیر بانکداری اسلامی بدون ربا، بازار اسلامی، تأسیس بیمارستان‌هایی که در آنها مطابق مبادی آداب اسلامی رفتار می‌کنند، هتل‌ها و اقامتگاه‌های اسلامی و...

۷. جریان اسلام‌گرایی اجتماعی و انقلاب اسلامی ایران

چنانچه در بخش اندیشه‌های سیاسی گولن تشریح شد، وی اصولاً با رویکردهای دینی دولت‌گرا (و یا همان رویکرد سیاسی)، مخالفت جدی دارد و اصولاً بر این امر تأکید می‌کند که اسلام، سیاست را به عرف واکذار نموده و شریعت نباید در امور سیاسی مداخله کند و دولت نیز نباید در امور دینی (له یا علیه آن) دخالت داشته باشد. از این‌رو، با گسترش و قدرت‌یابی اسلام‌گرایی اجتماعی در ترکیه، شاهد افول اندیشه‌های مرتبط با اسلام‌گرایی سیاسی و انقلاب اسلامی ایران هستیم؛ زیرا با توجه به مبانی اندیشه‌ای جریان فوق که بر فضای فکری ترکیه مسلط شده است، بخش قابل توجهی از اسلام‌گرایان، به سمت قرائت اجتماعی از اسلام سوق داده شده است. برای

۱. نورالدین، محمد؛ **ترکیه؛ جمهوری سرگردان**، تهران: مؤسسه مطالعات اندیشه‌سازان نور، ۱۳۸۲، ص ۱۰۸.

۲. همان، ص ۱۸۹.

۳. خیرخواهان، جعفر؛ **ببرهای آناتولی: همزیستی اسلام ترکی با نظام بازار آزاد: موردکاوی جنبش فتح‌الله گولن**، مجله چشم انداز ایران، اردیبهشت و خرداد ۱۳۹۰، ش ۶۷، ص ۱۲۹.

اثبات این وضعیت، می‌توان به ادله مختلفی استناد کرد. به عنوان مثال، در بخش انتشارات اسلامی مشاهده می‌کنیم که از اوایل دهه ۹۰ آثار متفکران ایرانی، همچون استاد مطهری (ره)، دکتر شریعتی و حضرت امام (ره)، که بر اسلام‌گرایی سیاسی و جامعیت دین اسلام و کارآمدی آن برای مدیریت اجتماعی تاکید می‌ورزند، رکود چشمگیری یافته است.^۱ همچنین در بعد سیاسی، احزابی که به نوعی ادامه دهنده راه اربکان محسوب می‌شدند، جای خود را به احزاب میانه‌رویی نظیر حزب عدالت و توسعه دادند که به جنبش گولن تمایل بیشتری دارند. حزب عدالت و توسعه نیز تحت تأثیر اندیشه‌های گولن با سیاست خارجی همگرایی و تنش صفر با همسایگان، در صدد است تا به نوعی آسیب‌های بر جای مانده از سیاست‌های اربکانی با برخی از همسایگان و نیز کشورهای عربی منطقه را ترمیم نماید. همچنین، همان‌گونه که در بخش اهداف جنبش نیز بیان شد، خود گولن آشکارا بیان می‌دارد که از جمله اهداف وی، کاستن از جذابیت‌های اسلام ایرانی و انقلاب اسلامی در جهان اسلام و به خصوص در منطقه آسیای مرکزی و قفقاز است که به لحاظ تاریخی، تمایل بیشتری به ایران دارند. از این‌رو، همواره شاهدیم که در روزنامه «زمان» این جنبش، همواره اخبار و یا تحلیل‌هایی علیه جمهوری اسلامی درج می‌شود و رسالت این روزنامه در کنار ترویج ایده اسلام‌گرایی اجتماعی، تخریب غیرمنطقی و گاهی انتساب اخبار کذب به جمهوری اسلامی است. از سویی دیگر، سازگاری اسلام‌گرایان میانه‌رو با آمریکا و اسرائیل، که دشمنان اصلی جمهوری اسلامی ایران هستند، می‌تواند نشان دیگری از مخالفت اسلام‌گرایان میانه‌رو با انقلاب اسلامی باشد.

۱. رک: ارتیکن، ارطغرل؛ نقش آثار ترجمه شده ایرانی در روند شکل‌گیری اندیشه دینی در ترکیه، ترجمه سید اصغر سیدترابی، مجله کتاب ماه دین، شهریور، مهر و آبان ۱۳۸۵، ش ۱۰۹.

نتیجه گیری

در ترکیه از دهه ۱۹۵۰ به بعد، شاهد رشد اسلام‌گرایی هستیم که از دهه ۱۹۸۰ تا کنون رشد چشمگیری داشته است. جریان‌های اسلامی در ترکیه دو طیف اصلی را شامل می‌شوند: **گفتمان اسلام‌گرایی سیاسی** و **گفتمان اسلام‌گرایی اجتماعی**. اسلام‌گرایی سیاسی در دهه‌های ۸۰ و ۹۰ بر فضای فکری ترکیه حاکم شد. در دهه ۸۰ این گفتمان، تحت تاثیر انقلاب اسلامی گسترش چشمگیری یافت و استقبال عمومی به آن، تا اواخر دهه ۹۰ باقی ماند. اما از اواخر این دهه، گفتمان اسلام‌گرایی اجتماعی گولن جایگزین آن شد که برخلاف گفتمان اربکان که به شدت از حامیان انقلاب اسلامی ایران محسوب می‌شد، در مقابل انقلاب اسلامی قرار گرفته و قرائتی از اسلام ارائه می‌دهد که با حکومت اسلامی در تضاد است. این قرائت در صدد جمع میان اسلام (سنت) و مدرنیته غربی (تجدد) است؛ از این‌رو، تنش‌زایی در روابط بین‌الملل را تحت هیچ شرایطی نمی‌پسندد؛ زیرا اصولاً تمایز میان اسلام و غرب را در جهان کنونی قبول ندارد. در حقیقت گولن، به جای ایجاد یک جامعه اسلامی، در صدد خلق یک جامعه مسلمانی است. این گفتمان، از طریق یک **نظام آموزشی منسجم**، یک **سیستم رسانه‌ای پویا**، و یک **سازمان اقتصادی توانمند**، به شدت در صدد ترویج اندیشه‌های فتح‌الله گولن و نقد اندیشه‌های اسلام‌گرایی سیاسی است. در قرائت این جنبش از اسلام، سکولاریسم غربی معتدل (نه لائیسیم افراطی) با اسلام سازگاری دارد و اصولاً آزادی انسان را لازمه شکل‌گیری ایمان حقیقی می‌داند. در هر صورت، شناخت این جنبش می‌تواند فرایند تحولات داخلی جریان اسلام‌گرایی ترکیه را آشکار سازد. همچنین شناخت فعالیت‌های گسترده این جنبش در عرصه بین‌المللی که رقیب جدی ایران در بعد فرهنگی است، می‌تواند به سیاست‌گذاری فرهنگی جمهوری اسلامی ایران در بعد بین‌الملل کمک شایانی نماید.

فهرست منابع

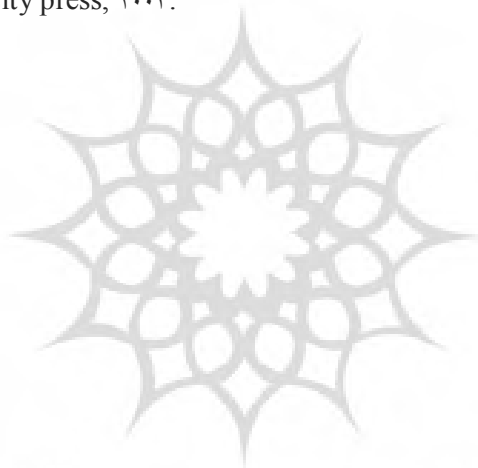
- ۱ اربکان، نجم‌الدین؛ **اسلام سیاسی در ترکیه**، دوهفته نامه پگاه حوزه، خرداد ۱۳۸۸، ش ۲۵۶.
- ۲ ارتیکن، ارطغرل؛ **نقش آثار ترجمه شده ایرانی در روند شکل‌گیری اندیشه دینی در ترکیه**، ترجمه سید اصغر سیدترابی، مجله کتاب ماه دین، شهریور، مهر و آبان ۱۳۸۵، ش ۱۰۷، ۱۰۸ و ۱۰۹.
- ۳ ارس، بولنت؛ و کاه، عمر؛ **جنبش اسلام لیبرالی در ترکیه: اندیشه‌های فتح‌الله گولن**، فصلنامه مطالعات خاورمیانه، زمستان ۱۳۸۴، سال نهم، ش ۴.
- ۴ اطهری، سیداسدالله؛ **اسلام‌گرایی در غیاب تندروی (ارزیابی دولت‌های اسلام‌گرای ترکیه)**، گفت‌وگو با مجله اخبار ادیان، پاییز ۱۳۸۵، ش ۲۰ و ۲۱.
- ۵ اطهری، سید اسدالله؛ **اسلام صوفی**، مهرنامه، ۱۳۹۰، ش ۱۰.
- ۶ بدل، حسن؛ **شرایط دینی و مذهبی کشور ترکیه**، مجله طلوع، پاییز و تابستان ۱۳۸۳، ش ۱۰ و ۱۱.
- ۷ پوربناب، قهرمان؛ **تأثیرات انقلاب اسلامی بر ترکیه**، فصلنامه مطالعات خاورمیانه، ۱۳۷۹، سال هفتم، ش ۴.
- ۸ خیرخواهان، جعفر؛ **ببرهای آناتولی: همزیستی اسلام ترکی با نظام بازار آزاد: موردکاوی جنبش فتح‌الله گولن**، مجله چشم انداز ایران، اردیبهشت و خرداد ۱۳۹۰، ش ۶۷.
- ۹ روحانی، سیدکاظم؛ **جریان‌های فکری و فرهنگی در امپراتوی عثمانی**، کیهان اندیشه، مهر و آبان ۱۳۶۵، ش ۸.
- ۱۰ سلامتی، اعظم؛ **سیاست خارجی اسلام‌گرایان ترکیه**، تهران: مرکز اسناد انقلاب اسلامی، ۱۳۸۹.
- ۱۱ **فعالیت‌های تبلیغی فتح‌الله گولن**، فصلنامه میلغان، شهریور ۱۳۷۹، ش ۷.
- ۱۲ ملکوتیان، مصطفی؛ **تأثیرات منطقه‌ای و جهانی انقلاب اسلامی**، فصلنامه تخصصی مطالعات انقلاب اسلامی، تابستان ۱۳۸۴، ش ۱.
- ۱۳ نصر، ولی رضا؛ **پراگماتیسم اسلامی**، گفت‌وگو با خردنامه هفتمهری، آبان ۱۳۸۶، ش ۲۰.
- ۱۴ نورالدین، محمد؛ **ترکیه؛ جمهوری سرگردان**، تهران: مؤسسه مطالعات اندیشه‌سازان نور، ۱۳۸۲.
- ۱۵ نورالدین، محمد؛ **اسلام سیاسی و اسلام اجتماعی در ترکیه**، ترجمه غلامرضا مرادی، مجله پگاه حوزه، مرداد ۱۳۸۰، ش ۱۸.
- ۱۶ نوروزی، رسول؛ **تبیین تنویریک تأثیرات انقلاب اسلامی بر بافت اجتماعی ترکیه**، فصلنامه رهیافت انقلاب اسلامی، زمستان ۱۳۹۰، ش ۱۶.
- ۱۷ ولد، مری؛ **اسلام در ترکیه مدرن: زندگی‌نامه یک روشنفکر بدیع‌الزمان سعید نورسی**، ترجمه فرزاد صیفی کاران، تهران: نشر احسان، ۱۳۸۹.

۱۸ یاووز، هاکان؛ کثرت‌گرایی اسلام در ترکیه، مجله نامه فرهنگ، زمستان ۱۳۷۵، ش ۲۴.

منابع لاتین و اینترنتی:

۱. <http://www.todayszaman.com>.
۲. Keyman, E. FUAT. Modernity, secularism and Islam; the case of Turkey. *Theory, culture and society*. ۲۴:۲۱۵, ۲۰۰۷.
۳. Rabasa, angel and larabee, Stephan f. the rise of political islam in turkey. Rand corporation. ۲۰۰۸.
۴. Yavuz, m. hakan. Islamic politiacal identity in turkey, oxford university press, ۲۰۰۳.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی